

ПОВѢСТВОВАНИЕ

О

МАЛОЙ РОССІИ

И

ЕЯ НАРОДЪ И КОЗАКАХЪ ВООБЩЕ,

ОТКОЛЬ И ИЗЪ КАКОГО НАРОДА ОНЫЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ СВОЕ ИМѢЮТЪ,
И ПО КАКИМЪ СЛУЧАЯМЪ ОНИ НЫНѢ ПРИ СВОИХЪ МѢСТАХЪ ОБИТАЮТЪ,
КАКЪ ТО: ЧЕРКАСКІЕ ИЛИ МАЛОРОССІЙСКІЕ И ЗАПОРОЖСКІЕ, А ОТЪ
НИХЪ УЖЕ ДОНСКІЕ, А ОТЪ СИХЪ ЯИЦКІЕ, ЧТО НЫНѢ УРАЛЬСКІЕ,
ГРЕБЕНСКІЕ, СИБИРСКІЕ, ВОЛГСКІЕ, ТЕРСКІЕ, НЕКРАСОВСКІЕ, И ПРОЧ.
КОЗАКИ, КАКЪ РАВНО И СЛОБОДСКІЕ ПОЛКИ.

собрано и составлено

черезъ труды

АЛЕКСАНДРА РИЗЕЛЬМАНА.

1785—86 года.

ПОВѢСТВОВАНИЕ

О

МАЛОЙ РОССІИ

И

ЕЯ НАРОДЪ И КОЗАКАХЪ ВООБЩЕ,

ОТКОЛЬ И ИЗЪ КАКОГО НАРОДА ОНЫЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ СВОЕ ИМѢЮТЪ,
И ПО КАКИМЪ СЛУЧАЯМЪ ОНИ НЫНѢ ПРИ СВОИХЪ МѢСТАХЪ ОБИТАЮТЪ,
КАКЪ ТО: ЧЕРКАСКІЕ ИЛИ МАЛОРОССІЙСКІЕ И ЗАПОРОЖСКІЕ, А ОТЪ
НИХЪ УЖЕ ДОНСКІЕ, А ОТЪ СИХЪ ЯИЦКІЕ, ЧТО НЫНѢ УРАЛЬСКІЕ,
ГРЕБЕНСКІЕ, СИБИРСКІЕ, ВОЛГСКІЕ, ТЕРСКІЕ, НЕКРАСОВСКІЕ, И ПРОЧ.
КОЗАКИ, КАКЪ РАВНО И СЛОБОДСКІЕ ПОЛКИ.

собрано и составлено

черезъ труды

АЛЕКСАНДРА РИЗЕЛЬМАНА.

1785—86 года.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У ВИСВІТЛЕННІ О. І. РІГЕЛЬМАНА

Олександр Іванович Рігельман належить до помітних фігур у вітчизняній історіографії другої половини XVIII ст. Його творча спадщина включає такі праці, як «З'ясування про Кизлярську фортецю, складене у 1757 році», «Історія або оповідь про донських козаків», матеріали фольклорного характеру, а також чимало спеціальних креслень укріплень, карт, планів. Та найбільш вагомим доробком історика стала, безперечно, «Літописна оповідь про Малу Росію», в якій на основі великого фактичного матеріалу представлено панорамний зріз історичного минулого українського народу від найдавніших часів до 80-х років XVIII ст.

Перший видавець цієї книги (а вона довгий час залишалася у рукопису) О. М. Бодяньський в 1847 р. писав, що ім'я Рігельмана «до цієї пори не з'являлося ще ніде як ім'я письменника, і письменника дуже допитливого, працелюбного і видатного у тому, що стосується вітчизняної історії» (*Бодяньский О. Предисловие // Летописное повествование о Малой России. М., 1847. С. III*). Сучасний читач мало знайомий із творчістю цього автора, праці якого мають як загальнокультурну цінність, так і певне пізнавальне значення. Дане видання «Літописної оповіді про Малу Росію» має на меті зробити більш доступним основний твір історика для всіх, хто цікавиться давнім минулим України.

Про життєвий шлях Рігельмана дізнаємося зі скупих свідчень документів, які свого часу передав О. М. Бодяньському син історика — колезький аесор Аркадій Олександрович (*Бодяньский О. Историческое сведение об Александре Ивановиче Ригельмане // Летописное повествование о Малой России. С. I—VI*). Із них з'ясовується, що Рігельмани — німецький дворянський рід. Батьки майбутнього історика прибули до Росії у 1713 р. разом зі свитою, яка супроводжувала у подорожі царевича Олексія Петровича та його молодшу дружину Софію-Шарлотту, принцесу брауншвейг-вольфенбюттельську. У 1720 р. в подружжя Рігельманів, яке осіло у Петербурзі, народився

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У ВИСВІТЛЕННІ О. І. РІГЕЛЬМАНА

Олександр Іванович Рігельман належить до помітних фігур у вітчизняній історіографії другої половини XVIII ст. Його творча спадщина включає такі праці, як «З'ясування про Кизлярську фортецю, складене у 1757 році», «Історія або оповідь про донських козаків», матеріали фольклорного характеру, а також чимало спеціальних креслень укріплень, карт, планів. Та найбільш вагомим доробком історика стала, безперечно, «Літописна оповідь про Малу Росію», в якій на основі великого фактичного матеріалу представлено панорамний зріз історичного минулого українського народу від найдавніших часів до 80-х років XVIII ст.

Перший видавець цієї книги (а вона довгий час залишалася у рукопису) О. М. Бодяньський в 1847 р. писав, що ім'я Рігельмана «до цієї пори не з'являлося ще ніде як ім'я письменника, і письменника дуже допитливого, працелюбного і видатного у тому, що стосується вітчизняної історії» (*Бодяньский О. Предисловие // Летописное повествование о Малой России. М., 1847. С. III*). Сучасний читач мало знайомий із творчістю цього автора, праці якого мають як загальнокультурну цінність, так і певне пізнавальне значення. Дане видання «Літописної оповіді про Малу Росію» має на меті зробити більш доступним основний твір історика для всіх, хто цікавиться давнім минулим України.

Про життєвий шлях Рігельмана дізнаємося зі скупих свідчень документів, які свого часу передав О. М. Бодяньському син історика — колезький аесор Аркадій Олександрович (*Бодяньский О. Историческое сведение об Александре Ивановиче Ригельмане // Летописное повествование о Малой России. С. I—VI*). Із них з'ясовується, що Рігельмани — німецький дворянський рід. Батьки майбутнього історика прибули до Росії у 1713 р. разом зі свитою, яка супроводжувала у подорожі царевича Олексія Петровича та його молодшу дружину Софію-Шарлотту, принцесу брауншвейг-вольфенбюттельську. У 1720 р. в подружжя Рігельманів, яке осіло у Петербурзі, народився

син Олександр. Дитинство його не було безхмарним. Хлопчик рано залишився круглим сиротою, а тому рано подорослішав. У десятирічному віці він зробив важливий життєвий вибір. Поставивши собі за мету опанувати професію інженера, Олександр вступає у 1730 р. до Петербурзького шляхетського корпусу. Після восьми років напруженого навчання у цьому навчальному закладі юнак успішно складає випускні іспити, до речі, у присутності фельдмаршала Б. К. Мініха, під орудою якого Рігельман пройде в подальшому суворі воєнні випробування.

У 1738 р. новоспеченого інженера-кондуктора було направлено до Києва. На той час в Україні склалася тривожна обстановка. Ось уже кілька років точилася російсько-турецька війна. Не обминуло воєнне лихоліття і Рігельмана, який швидко опинився у самому вирі бойових дій. Перебуваючи у складі 58-тисячної російської армії під командуванням Мініха, він у серпні—вересні 1739 р. брав участь у штурмі укріпленого табору турецького війська під Ставучанами (поблизу Хотина), а також у здобутті Хотина і Ясс.

У 1740 р. Рігельман знову повертається до мирних справ. Він переїздить на попереднє місце служби до Києва, а згодом перебирається до Чернігова. В подальшому опиняється на півдні України, де бере участь у розмежуванні кордонів Російської імперії й Туреччини. Цілих два роки Рігельман був зайнятий цією роботою. З топографічними приладами в руках він пройшов зарослими ковилою степами шлях, починаючи від гирла Синюхи аж до Дніпра, Міуса і Азова. Усі ці роки молодий інженер постійно перебував в оточенні запорожців. Можна з певністю твердити, що близьке знайомство Рігельмана з побутом, звичаями та усними переказами запорозьких козаків пробудило у ньому неабиякий інтерес до історії українського козацтва. Яскраві враження, які він виніс із безпосереднього спілкування з цими волелюбними мешканцями українських степів, пригодилися йому в майбутньому, коли він став професійно займатися написанням історичних праць.

Після завершення робіт по розмежуванню кордонів між двома державами Рігельман протягом кількох років працював в Україні. У 1745 р. йому було доручено провести топографічну зйомку прикордонної смуги від Києва до Смоленська. Пізніше він об'їздив у службових справах Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Переяславський полки, де займався складанням планів українських міст та містечок. На польському прикордонні йому випало прилучитися до зведення оборонних укріплень (Васильківський, Обухівський, Трипільський та Стайківський ретраншементи). У 1749 р. Рігельмана було відкликано до Оренбурга. Відтоді йому довелося надовго покинути Україну. Протягом десяти років він займається ремонтом і реконструкцією багатьох фортець, розташованих на південно-східній оборонній лінії від Кизляра до Ішіма. Десять років (з 1760 до

син Олександр. Дитинство його не було безхмарним. Хлопчик рано залишився круглим сиротою, а тому рано подорослішав. У десятирічному віці він зробив важливий життєвий вибір. Поставивши собі за мету опанувати професію інженера, Олександр вступає у 1730 р. до Петербурзького шляхетського корпусу. Після восьми років напруженого навчання у цьому навчальному закладі юнак успішно складає випускні іспити, до речі, у присутності фельдмаршала Б. К. Мініха, під орудою якого Рігельман пройде в подальшому суворі воєнні випробування.

У 1738 р. новоспеченого інженера-кондуктора було направлено до Києва. На той час в Україні склалася тривожна обстановка. Ось уже кілька років точилася російсько-турецька війна. Не обминуло воєнне лихоліття і Рігельмана, який швидко опинився у самому вирі бойових дій. Перебуваючи у складі 58-тисячної російської армії під командуванням Мініха, він у серпні—вересні 1739 р. брав участь у штурмі укріпленого табору турецького війська під Ставучанами (поблизу Хотина), а також у здобутті Хотина і Ясс.

У 1740 р. Рігельман знову повертається до мирних справ. Він переїздить на попереднє місце служби до Києва, а згодом перебирається до Чернігова. В подальшому опиняється на півдні України, де бере участь у розмежуванні кордонів Російської імперії й Туреччини. Цілих два роки Рігельман був зайнятий цією роботою. З топографічними приладами в руках він пройшов зарослими ковилою степами шлях, починаючи від гирла Синюхи аж до Дніпра, Міуса і Азова. Усі ці роки молодий інженер постійно перебував в оточенні запорожців. Можна з певністю твердити, що близьке знайомство Рігельмана з побутом, звичаями та усними переказами запорозьких козаків пробудило у ньому неабиякий інтерес до історії українського козацтва. Яскраві враження, які він виніс із безпосереднього спілкування з цими волелюбними мешканцями українських степів, пригодилися йому в майбутньому, коли він став професійно займатися написанням історичних праць.

Після завершення робіт по розмежуванню кордонів між двома державами Рігельман протягом кількох років працював в Україні. У 1745 р. йому було доручено провести топографічну зйомку прикордонної смуги від Києва до Смоленська. Пізніше він об'їздив у службових справах Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Переяславський полки, де займався складанням планів українських міст та містечок. На польському прикордонні йому випало прилучитися до зведення оборонних укріплень (Васильківський, Обухівський, Трипільський та Стайківський ретраншементи). У 1749 р. Рігельмана було відкликано до Оренбурга. Відтоді йому довелося надовго покинути Україну. Протягом десяти років він займається ремонтом і реконструкцією багатьох фортець, розташованих на південно-східній оборонній лінії від Кизляра до Ішіма. Десять років (з 1760 до

1770) Рігельман проводить на Дону, куди був посланий для будівництва фортеці св. Дмитрія Ростовського (нині Ростов-на-Дону).

Про деякі подробиці його перебування у цьому краї довідуємося із складеної графом П. І. Шуваловим реляції від 24 вересня 1761 р. У цьому документі повідомляється, зокрема, про те, що напередодні інженер-капітан Рігельман був посланий до міста Черкаська, маючи доручення офіційно оголосити про закладку фортеці св. Дмитрія Ростовського і запросити на її освячення єпископа воронезького і едеського Кирила та «інших панів фортеці св. Анни» (Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1850. Т. 2. С. 836).

За родинними переказами, у 1763 р. Олександра Івановича було відкликано до Петербурга, де він отримав аудієнцію у самої Катерини II, під час якої представив власні розробки проектів військових укріплень. Цариця досить прихильно поставилася до інженера, свідченням чого стало вручення йому подарунків — золотого кісета, наповненого червінцями, та штофного плаття «з плеча» імператриці для дружини. Відвідини Петербурга, очевидно, вплинули на подальшу стрімку кар'єру Рігельмана. У 1770 р. він дістає чин полковника, а через рік — генерал-майора.

З 1772 р. Рігельман опиняється на полях російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Зокрема, у 1773 р. він брав безпосередню участь у штурмі Сілістрійської фортеці, яку захищав 30-тисячний турецький гарнізон. За вмиле керівництво військами і особисту мужність, проявлені під час турецької кампанії, Рігельман удостоївся Георгієвського ордена 4-го ступеня. Після завершення воєнних дій він ненадовго зупиняється у Києві, а потім відбуває до фортеці св. Дмитрія Ростовського, куди призначений на посаду командира. Одночасно на Рігельмана покладалося загальне керівництво спорудженням фортець по всій Азовській губернії. Тут він закінчує свою службу і в 1782 р. йде у відставку.

Отримавши 1000 крб. пенсії та ще 100 крб. за орден св. Георгія, Рігельман оселяється, на цей раз назавжди, у с. Андріївці, розташованому за 20 верст від Чернігова — мастку своєї дружини, яка, до речі, походила з козацько-старшинського роду Лизогубів. Тут він прожив майже безвиїзно сім років. Це був період шлідної і дуже напруженої праці історика над доопрацюванням рукопису «Літописної оповіді про Малу Росію» (перший варіант був написаний ще в 1778 р., коли Рігельман перебував на Дону). Початкова редакція книги називалася «Історія малоросійська або оповідь про козаків». Вона складалася з двох частин, датованих 1785 р. Пізніше обсяг рукопису значно зріс: до нього включено ще дві частини. Судячи з поміток на полях, автор завершив роботу над ними у 1786 р. Помер Рігельман у 1789 р. на 69-му році життя. Поховано його в Андріївці у ним же збудованій кам'яній церкві.

1770) Рігельман проводить на Дону, куди був посланий для будівництва фортеці св. Дмитрія Ростовського (нині Ростов-на-Дону).

Про деякі подробиці його перебування у цьому краї довідуємося із складеної графом П. І. Шуваловим реляції від 24 вересня 1761 р. У цьому документі повідомляється, зокрема, про те, що напередодні інженер-капітан Рігельман був посланий до міста Черкаська, маючи доручення офіційно оголосити про закладку фортеці св. Дмитрія Ростовського і запросити на її освячення єпископа воронезького і едеського Кирила та «інших панів фортеці св. Анни» (Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1850. Т. 2. С. 836).

За родинними переказами, у 1763 р. Олександра Івановича було відкликано до Петербурга, де він отримав аудієнцію у самої Катерини II, під час якої представив власні розробки проектів військових укріплень. Цариця досить прихильно поставилася до інженера, свідченням чого стало вручення йому подарунків — золотого кісета, наповненого червінцями, та штофного плаття «з плеча» імператриці для дружини. Відвідини Петербурга, очевидно, вплинули на подальшу стрімку кар'єру Рігельмана. У 1770 р. він дістає чин полковника, а через рік — генерал-майора.

З 1772 р. Рігельман опиняється на полях російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Зокрема, у 1773 р. він брав безпосередню участь у штурмі Сілістрійської фортеці, яку захищав 30-тисячний турецький гарнізон. За вмиле керівництво військами і особисту мужність, проявлені під час турецької кампанії, Рігельман удостоївся Георгієвського ордена 4-го ступеня. Після завершення воєнних дій він ненадовго зупиняється у Києві, а потім відбуває до фортеці св. Дмитрія Ростовського, куди призначений на посаду командира. Одночасно на Рігельмана покладалося загальне керівництво спорудженням фортець по всій Азовській губернії. Тут він закінчує свою службу і в 1782 р. йде у відставку.

Отримавши 1000 крб. пенсії та ще 100 крб. за орден св. Георгія, Рігельман оселяється, на цей раз назавжди, у с. Андріївці, розташованому за 20 верст від Чернігова — мастку своєї дружини, яка, до речі, походила з козацько-старшинського роду Лизогубів. Тут він прожив майже безвиїзно сім років. Це був період шлідної і дуже напруженої праці історика над доопрацюванням рукопису «Літописної оповіді про Малу Росію» (перший варіант був написаний ще в 1778 р., коли Рігельман перебував на Дону). Початкова редакція книги називалася «Історія малоросійська або оповідь про козаків». Вона складалася з двох частин, датованих 1785 р. Пізніше обсяг рукопису значно зріс: до нього включено ще дві частини. Судячи з поміток на полях, автор завершив роботу над ними у 1786 р. Помер Рігельман у 1789 р. на 69-му році життя. Поховано його в Андріївці у ним же збудованій кам'яній церкві.

Як уже зазначалося, «Літописна оповідь про Малу Росію» *, рукопис якої Рігельман остаточно завершив у 1787 р., була результатом тривалої копіткої праці дослідника над питаннями української історії. Щоб краще зрозуміти й об'єктивно оцінити метод написання, історичну концепцію, пізнавальну і наукову цінність цієї книги, варто здійснити невеликий екскурс у тогочасну українську історіографію. Як правило, історики другої половини XVIII ст., котрі займалися вивченням історичного минулого України, виявляли підвищений інтерес до політичних і воєнних подій Хмельниччини, часів Руїни, а також питань, пов'язаних з українським козацтвом. Найбільш відомі тогочасні історіографи — П. Симоновський, С. Лукомський, І. Міллер, В. Рубан, О. Рігельман у своїх творах спиралися на історичну (літературну) традицію, що склалася в Україні в попередній період. Особливо великий вплив на них мав описово-розповідний метод систематизації фактичного матеріалу, притаманний козацько-старшинським літописам та іншим пам'яткам історичної думки другої половини XVII — першої половини XVIII ст., насамперед, літописам Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка, «Хроніці» Ф. Софоновича, кийвському «СинOPSISу», «Короткому описанню Малоросії» невідомого автора та «Історії про козаків запорозьких» С. Мишецького. Незважаючи на розміття сюжетів, до яких зверталися у своїх творах дослідники, українська історіографія другої половини XVIII ст. в цілому нехтувала питаннями причинної обумовленості явищ суспільного буття, внаслідок чого вона майже не виходила за рамки популярної описовості, фактично залишаючись розповідною за формою та ілюстративною за методом використання джерел. Не дивно тому, що за основу для написання власних праць історики брали не стільки джерельні матеріали, принципи наукової критики яких на той час не були розроблені, скільки книги з історичної тематики своїх попередників. Звідси їх твори мали переважно характер компіляцій, в яких у кращому випадку діставали інтерпретацію усталені погляди на ті чи інші події. Як правило, такі праці рясніють запозиченнями з чужих творів,

* Повна назва одного із рукописних списків книги така: «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как-то: черкаские или малороссийские и запорожские, а от них уже донские, а от сих яцкие, что ныне уральские, гребенские, сибирские, волгские, терские, терские семейные, некрасовские и прочие козаки, как равно и слободские полки. Часть 1-я. О народе, состоящем в Малой России, и козаках малороссийских или запорожских, отколе они взялися и какие дела от них происходили, также каким образом оные, будучи россияне, под польское и из под оного владения под российское державство, и в какое время достались и кем, повествует сия летописная повесть следующим образом. Собрано чрез труды и. г. м. и к. (инженер-генерал-майора і кавалера.— Авт.) А. Ригельмана в 1785 году» (Бодянский О. Предисловие // Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. С. IV). Нині рукописи Рігельмана зберігаються в архівосховищах Москви та Ленінграда.

Як уже зазначалося, «Літописна оповідь про Малу Росію» *, рукопис якої Рігельман остаточно завершив у 1787 р., була результатом тривалої копіткої праці дослідника над питаннями української історії. Щоб краще зрозуміти й об'єктивно оцінити метод написання, історичну концепцію, пізнавальну і наукову цінність цієї книги, варто здійснити невеликий екскурс у тогочасну українську історіографію. Як правило, історики другої половини XVIII ст., котрі займалися вивченням історичного минулого України, виявляли підвищений інтерес до політичних і воєнних подій Хмельниччини, часів Руїни, а також питань, пов'язаних з українським козацтвом. Найбільш відомі тогочасні історіографи — П. Симоновський, С. Лукомський, І. Міллер, В. Рубан, О. Рігельман у своїх творах спиралися на історичну (літературну) традицію, що склалася в Україні в попередній період. Особливо великий вплив на них мав описово-розповідний метод систематизації фактичного матеріалу, притаманний козацько-старшинським літописам та іншим пам'яткам історичної думки другої половини XVII — першої половини XVIII ст., насамперед, літописам Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка, «Хроніці» Ф. Софоновича, кийвському «СинOPSISу», «Короткому описанню Малоросії» невідомого автора та «Історії про козаків запорозьких» С. Мишецького. Незважаючи на розміття сюжетів, до яких зверталися у своїх творах дослідники, українська історіографія другої половини XVIII ст. в цілому нехтувала питаннями причинної обумовленості явищ суспільного буття, внаслідок чого вона майже не виходила за рамки популярної описовості, фактично залишаючись розповідною за формою та ілюстративною за методом використання джерел. Не дивно тому, що за основу для написання власних праць історики брали не стільки джерельні матеріали, принципи наукової критики яких на той час не були розроблені, скільки книги з історичної тематики своїх попередників. Звідси їх твори мали переважно характер компіляцій, в яких у кращому випадку діставали інтерпретацію усталені погляди на ті чи інші події. Як правило, такі праці рясніють запозиченнями з чужих творів,

* Повна назва одного із рукописних списків книги така: «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как-то: черкаские или малороссийские и запорожские, а от них уже донские, а от сих яцкие, что ныне уральские, гребенские, сибирские, волгские, терские, терские семейные, некрасовские и прочие козаки, как равно и слободские полки. Часть 1-я. О народе, состоящем в Малой России, и козаках малороссийских или запорожских, отколе они взялися и какие дела от них происходили, также каким образом оные, будучи россияне, под польское и из под оного владения под российское державство, и в какое время достались и кем, повествует сия летописная повесть следующим образом. Собрано чрез труды и. г. м. и к. (инженер-генерал-майора і кавалера.— Авт.) А. Ригельмана в 1785 году» (Бодянский О. Предисловие // Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. С. IV). Нині рукописи Рігельмана зберігаються в архівосховищах Москви та Ленінграда.